

Milan MESIĆ

Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu
milan.mesic1@zg.htnet.hr

Multikulturalizam u Njemačkoj

SAŽETAK

Članak polazi od nedavne izjave kancelarke A. Merkel da je multikulturalizam u Njemačkoj mrtav. Autor upozorava na nepovoljne uvjete za razvitak multikulturalizma u Njemačkoj. To su historijski razlozi i osobito iskustvo nacizma, ali i njemačka socijalna država. Naime strani radnici u Njemačkoj, mada bez političkih prava i društveno neintegrirani, uživali su visoki stupanj radnih i socijalnih prava, uključujući veliku sigurnost zaposlenja. U tome se njihov položaj bitno razlikovao od američkih radnika (imigranata), zbog čega njemačkim imigrantima borba za građanska prava nije bila u prvom planu. Stoga se »kriza multikulturalizma« javila s »drugom generacijom« (djecom) useljenika, koji su se u vrijeme krize i sve veće deregulacije tržišta rada našli prvi na udaru. Ostali su društveno neintegrirani te bez građanskih i političkih prava. Zanimljivo je da su crkve u Njemačkoj, ponajprije protestantska, prednjačile u nastojanjima da se na imigrante počne gledati i u kulturnom (humanom) smislu te tako prve priznale da je Njemačka postala multikulturalno društvo. No taj pojam i koncept u Njemačkoj su ostali nedorečeni, kako u teorijskom tako i političkom smislu. Ipak, stekli su stanovitu naklonost, uglavnom u dijelu liberalnodemokratskih krugova (u čemu je prednjačila stranka Zelenih), više u simboličnom smislu suprotstavljanja ksenofobiji i kulturnoj isključivosti njemačkoga društva. Kada je multikulturalizam optužen za nastanak »paralelnoga društva«, odrekle su ga se i desnica i ljevica, i to u korist (prividno) neutralnoga koncepta integracije. Autor dokazuje da je Njemačka postala i ostala multikulturalna, mada ne i multikulturalistička zemlja.

KLJUČNE RIJEČI: multikulturalizam, Njemačka, multikulturalnost, migranti, integracija

UVOD

Multikulturalizam nikada nije postao (službena) njemačka imigracijska politika. U Njemačkoj se javio i održavao ponajprije kao diskurs (Kraus i Schönwälder, 2006: 202). Ne samo što nije bio oslonac politike, političkoga programa ili agende, nego nije našao ni svoje teorijske zagovornike koji bi razvili neku njegovu njemačku koncepciju ili inačicu. Ipak, iz najviše državne instance proglašen je krivim za neuspješnu integraciju (muslimanskih) imigranata i osuđen na smrt. Na konferenciji mladih članova svoje konzervativne stranke Kršćanske demokratske unije (CDU) 16. listopada 2010. savezna kancelarka SR Njemačke Angela Merkel izjavila je da

je multikulturalizam mrtav i izazvala ovacije. Multikulturalni pristup društvu, po kome mi Nijemci i turski useljenici živimo sretni jedni pored drugih, promašen je, i to potpuno – objasnila je Merkel svoj stav te dodala da oni koji žele participirati u društvu moraju ne samo poštovati njemačke zakone nego i ovladati njemačkim jezikom. U tom svom nastupu kancelarka je zapravo nastojala usuglasiti gledište CDU-a o »integraciji« useljenika sa svojom još konzervativnijom sestrinskom bavarskom strankom Kršćanskom socijalnom unijom (CSU) i prilagoditi se sve većem rastu ksenofobije te osobito islamofobije u njemačkom društvu. Naime bavarski premijer i šef CSU-a H. Seehofer, prema njemačkome magazinu *Stern* (9. listopada 2010.), bio je još rezolutniji u svom doprinosu raspravi o integraciji (*Integrationsdebatte*). Da netko ne bi pomislio da je smrt multikulturalizma samo najavljena te odumiranje može potrajati, dijagnozu je definitivno potvrdio istaknuvši da »mrtviji ne može biti«. K tome ponavlja u posljednja dva desetljeća napuštenu frazu da Njemačka nije imigracijska zemlja. U svom »integracijskom planu« zapravo se zalaže za svojevrsnu prisilnu integraciju, koja je usmjerena na imigrante (drago)voljne za integraciju, dok one koji se tome odupiru, za što je skovan njemački pojam *Integrationsverweigerer*, (integracija) treba kažnjavati. Po Seehoferu, Njemačkoj nisu (više) potrebni novi imigranti iz različitih kultura, kao što su Turci i Arapi, jer se oni »teže« integriraju.¹

POJAVA MULTIKULTURALIZMA U NJEMAČKOJ

Unatoč masovnoj imigraciji stranih radnika (i poslije članova njihovih obitelji), koju je SR Njemačka aktivno poticala, nitko u Njemačkoj, a posebno ne vladajuće političke elite, ne samo desne nego i lijeve provenijencije, nije očekivao ni želio njihov trajni ostanak. U privremeni *konjunkturpufferski* boravak jednako su vjerovala i (osobito nedemokratske) vlasti zemalja slanja migranata, i napokon sami migranti. Nitko u tom trokutu zadugo nije bio zainteresiran za ozbiljniju integraciju imigranata u društvo primitka. Stoga nije korektno kriviti isključivo njemačku državu i njemačko civilno društvo za nebrigu oko integracije migranata, barem ne do sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada nakon *Anwerbestoppa* osnažuju procesi spajanja obitelji, a povratak za mnoge imigrante postaje neizvjesniji. No baš kada je

¹ Paradoksalno je da su svojevremeno njemački imigranti u Sjevernu Ameriku bili optuživani za neučenje engleskoga jezika i nespremnost za asimilaciju u američko društvo. Čak je i poznati zagovornik američkih univerzalističkih vrednota Benjamin Franklin četrdesetih godina 18. stoljeća izražavao duboku zabrinutost što mnogi njemački useljenici u Pennsylvaniji (kolonija koju je utemeljio William Penn da bi osigurao slobodu vjere i bogoslužnja!) nisu znali engleski niti su prihvaćali engleske običaje. Štoviše, otvoreno je strahovao da bi ti »strani« Nijemci uskoro zbog svoje brojnosti »mogli germanizirati nas, umjesto da mi angliciramo njih«.

postajalo sve očitiije da broj stranih radnika i članova njihovih obitelji raste te da oni (velikom dijelom) »ostaju ovdje trajno« (Castles, 1984), skovan je 1977. u naturalizacijskim regulacijama službeni slogan *kein Einwanderungsland* (Geddes, 2003: 81). Čini se paradoksalnim da se SR Njemačka samoodredila kao neuseljenička zemlja u trenutku kad je već primila oko četiri milijuna stranaca i upravo apsurdnim da se službeno toga držala »kao pijan plota« gotovo do kraja prošloga tisućljeća.² Ne slažemo se s Thomasom Faistom (1994: 51) da je naprosto riječ o »kontračinjeničnoj ideologiji« i držimo da su Rogers Brubaker (1992: 174) i Christian Joppke (1999: 65) bolje shvatili smisao krilatice. Tvrdnjom o neimigracijskoj zemlji nije se htjelo, a ni moglo negirati demografsku činjenicu masovne imigracije, nego naglasiti kulturno-normativnu orijentaciju njemačkoga društva spram neetničkih imigranata u kojima se nije vidjelo buduće sudržavljane – Nijemce.³ Takvo je gledište bilo u punom skladu s (dotadašnjim) njemačkim načelom državljanstva utemeljenoga na zajedničkom krvnom porijeklu (*ius sanguinis*), odnosno s poimanjem njemačke nacije kao kulturne (*Kulturnation*) ili etničke tvorevine (*Volksnation*), za razliku od civilne ili politički konstruirane nacije (*Staatsbürgernation*) tradicionalnih useljeničkih društava. Ta je razlika pregnantno izražena u njemačkoj uzrečici »Man wird Amerikaner aber man ist Deutscher« (Svatko može postati Amerikancem, ali Nijemac se rađa). SAD od 1790. ima *Naturalization Act* (Zakon o naturalizaciji), a Njemačka od 1913. Zakon o nacionalnom pripadništvu.

Postoje različiti historijski, društveni i politički razlozi zbog kojih nije bilo povoljne klime za nastanak i razvitak multikulturalizma u SR Njemačkoj, osobito kao službene politike. Ipak, multikulturalizam se i ovdje pojavio u obliku pojma, diskursa te stanovitih politika i mjera na različitim razinama državnoga ustroja, ponajprije lokalnima, koje su se ili otvoreno pozivale na multikulturalizam ili su se implicitno bavile njegovom društvenom agendom – prihvaćanjem kulturno (etnički, vjerski) različitih useljeničkih grupa u njemačko društvo. Ignoriranje i zapostavljanje socijalne, političke i kulturne integracije imigranata različitoga kulturnoga porijekla samo će s vremenom zaoštriti njihovu izoliranost i marginalizaciju, a to je upravo izazov na koji je multikulturalizam (u različitim svojim inačicama) nastojao odgovoriti u drugim društvima liberalne demokracije, pa i globalno.

² Odbijanje činjenice trajnoga useljenja imigranata povremeno se čuje i nakon službenoga uvođenja politike integracije, osobito iz redova izrazito konzervativne bavarske Kršćansko-socijalne unije (CSU). Štoviše, rečeno je (2004.) da »zbog svoje historije, geografije i ekonomskih uvjeta« Njemačka ne može ni postati imigracijska zemlja (Göktürk, Gramling i Kaes, 2007: 4).

³ Nijemci su izmislili nekoliko eufemističkih naziva za strane imigrante – *ausländische Mitbürger*, *Migrantinnen*, *Mitbürger ohne deutschen Pass*, *nicht-Deutsche*, *Bildungsinländer* – ali nijedan od njih nije izražavao njihov složeni nedržavljanjski i nenacionalni status, pa nije općeprihvaćen (Ostendorf, 1998: 29, nap. 16).

Unatoč dugoročnom izostanku (službene) integracijske politike imigranti, da su to i htjeli, nisu mogli živjeti izvan društva, ma koliko su bili suženi i skućeni njihovi socijalni kontakti s domaćinima. Integracija nije ništa manje složen i kontroverzan pojam od multikulturalizma, i otkako je posljednji postao nepopularan, literatura o integraciji naglo buja. Poput multikulturalizma ni o značenju i sadržajima integracije ne postoji šira suglasnost, kako u akademskim tako i političkim krugovima. Ipak, vjerojatno bi se većina istraživača i teoretičara složila da integracija nije čin, nego proces, i to višeslojan (ekonomski, društveni, politički, kulturni). Teško ju je odrediti jer je ona promjenljivi odnosno stalno pokretni cilj (Klopp, 2002: 185). U stanovitom, ponajprije radno-ekonomskom smislu imigranti u Njemačkoj s vremenom su se, barem djelomično, socijalno-ekonomski integrirali (Bade i Bommers, 2000: 166, 172). Štoviše, upravo takva nepotpuna integracija u sferi gospodarstva i rada i time u sustavu socijalnoga osiguranja bila je više smetnja nego poticaj multikulturalizmu.

Bez obzira na početna ograničenja s dozvolama boravka i rada, strani radnici praktički su odmah uključeni u njemačko socijalno tržišno gospodarstvo (*soziale Marktwirtschaft*), s pripadajućim radnim i socijalnim pravima.⁴ Zapadnonjemački korporativizam počivao je na suradnji i međusobnom uvažavanju interesâ socijalnih partnera. Tako njemački sindikati (za razliku od nekih drugih) nisu pružali neki veći otpor uvozu strane radne snage, pod uvjetom da se ne ruše nadnice i socijalna prava (Kraus i Schönwälder, 2006: 212). Poznato je da njemačka *Sozialstaat* osigurava njemačkim, ali i stranim radnicima visoki stupanj sigurnosti zaposlenja i razne socijalne prinadležnosti, o čemu američki radnici mogu samo sanjati. Istina, imigranti su uvelike bili isključeni iz političkoga⁵ i društvenoga života. Bili su uglavnom ograničeni na stvaranje socijalnih mreža vezanih uz tržište rada, ponajprije uz manufakturnu industriju, gdje su bili birani i u radničke savjete (*Betriebsräte*). K tome nisu bili prostorno pokretljivi kao američki radnici i otuda izrazita osjetljivost na svaki pad zaposlenosti u industriji (Geddes, 2003: 96).

Velika radna sigurnost i široka socijalna prava sputavali su njihovu borbu za »građanska prava«, koja bi im na »slobodnom«, izrazito kompetitivnom tržištu rada i resursa olakšala utakmicu pod »jednakim prilikama«. Kad se tome doda otvoreni i jeftini obrazovni sustav, isključena su dva glavna motiva za uspon multikulturalizma u Njemačkoj. Posao grčkoga ili turskoga radnika u njemačkim tvrtkama štitalo je njemačko radno zakonodavstvo gotovo isto kao i domaćega (mada će u recesiji

⁴ Čl. 20(1) Temeljnoga zakona obvezivao je Njemačku na socijalno uključivanje svih građana i rezidenata.

⁵ Strancima je dopušteno uključivanje u političke stranke, kao i preuzimanje rukovodećih funkcija u stranačkim hijerarhijama, ali sve do 1997. nije im bilo omogućeno glasanje na izborima za lokalna predstavništva.

ili krizi lakše dobivati otkaze). Zbog sigurnoga posla u jednom BMW-u ili Siemensu, zaštićeni njemačkim radnim zakonodavstvom, pitanja građanskih prava bila su za njih u drugom planu (Ostendorf, 1998: 47).⁶ Štoviše, stanovitu kulturno-vjersku brigu o njima preuzele su privatne socijalne organizacije. Katolički *Caritas* brinuo se za katolike iz Italije, Portugala i Španjolske; protestantska *Diakonie* preuzela je brigu za nekatolike iz Grčke, dok je sekularni *Arbeiterwohlfahrt*, povezan sa sindikatima, preuzeo odgovornost za Turke i imigrante iz Magreba. Neplanirana posljedica takva zastupanja imigranata, podijeljenih po etničko-vjerskim linijama, dovela je, neovisno o njihovim težnjama, i svakako prije nego su to sami tražili, do nastajanja migrantskih grupnih (nacionalnih i vjerskih) identiteta, kao predstavnika »kultura« svoga porijekla (Radtke, 1994).

Historijska iskustva, osobito iz doba nacizma, igrala su također svoju ulogu, čineći odnos prema stranim radnicima u SR Njemačkoj posebno osjetljivim.⁷ Strah od etničkih podjela tjerao je moćne njemačke sindikate da prihvate u svoje članstvo strance na solidarnoj klasnoj, a ne na etničkoj osnovi. S druge strane, to je mogao biti i dobar izgovor da se stranci ne prisiljavaju na asimilaciju⁸ i naturalizaciju.⁹ Sve do oko 1980. teško je naći neku ozbiljniju raspravu o etnokulturnoj različitosti u njemačkoj znanstvenoj literaturi. Zapravo, područje međunarodnih migracija bilo je dominantno ateorijski orijentirano i tek će se kasnije povezati s etničkim studijama te konceptima državljanstva i globalizacije. O strancima se, osobito u kulturnom smislu, do početka osamdesetih govorilo uglavnom kao »problemu«. Tu je atmosferu umjetnički ocrtao Rainer Werner Fassbinder u svojim ranim filmovima *Katzelmacher*¹⁰ (1969.) i *Angst essen Seele auf* (1974.), upozoravajući na ksenofobiju, rasizam i diskriminaciju u tadašnjemu njemačkom društvu.¹¹

⁶ Za razliku od SRNJ u V. Britaniji debata o pravima migranata i manjina bila je pod velikim utjecajem pokreta za građanska prava u SAD-u, a to je poticalo i prihvaćanje multikulturalističkih programa i mjera (Kraus i Schönwälder, 2006: 212).

⁷ Svako priznavanje različitosti moglo se povezati s nacističkom politikom *Sonderbehandlung* (»posebno postupanje«), pa je taj pojam, kao i neki drugi, postao politički nekorektan u njemačkom društveno-političkom kontekstu. Zbog nacističkoga »posebnog postupanja« prema prisilnim ili poluprisilnim stranim radnicima naprosto nazvanim *Fremdarbeiter* skovan je novi termin za poslijeratne dragovoljne imigrantske radnike – *Gastarbeiter* (istodobno se time izražavao njihov privremeni boravak!).

⁸ Nije slučajno da se u znanstvenoj literaturi zadugo nije primjenjivao koncept asimilacije i integracije, ne samo na poslijeratnu radnu imigraciju u SRNJ nego ni na druge europske zemlje masovnoga primitka imigranata (Klopp, 2002: 24).

⁹ Tako je primjerice Michael Glos, iz konzervativno-desničarske bavarske Kršćansko-socijalne unije (CSU), protivljenje naturalizaciji pravdao time što bi se to moglo shvatiti kao *Zwagsgermanisierung* (prisilna germanizacija) (Geddes, 2003: 96).

¹⁰ Riječ je nastala kao pejorativan pojam u bavarskom slengu i odnosi se na migrante s Juga koji se množe »poput mačaka«.

¹¹ U prvome se govori o grčkom imigrantu koji samom svojom prisutnošću narušava fino i osjetljivo

Njemačka akademska i politička ljevica u to se doba nastojala emancipirati od nacionalizma svake vrsti i *völkisch* perspektiva spram društvene konstitucije i razvitka. Ta je podozrivost proširena na kulturalističke i napokon multikulturalističke koncepcije društvenih odnosa¹², u kojima su se prepoznavali otklon od liberalnodemokratskoga građanstva i odvratanje pozornosti od borbe za socijalna prava i jednakost.¹³ Strah od kulturnih sukoba i podjela zbog daljnje rasta kulturno različitih imigrantskih zajednica bio je raširen i u elitnim liberalno političkim krugovima. On je javno i pregnantno izražen u *Heidelberškome manifestu* iz 1982., koji je potpisala grupa uglednih profesora (*Heidelberg Manifesto*, 2007: 111–13). Treba reći da su se potpisnici izričito ogradili od svih rasističkih i profašističkih sentimentata prema strancima, no pledirali su da se ozbiljno i trezveno razmotri njemačku imigracijsku politiku i njezine ciljeve, za dobro ne samo Nijemaca nego i stranaca, smatrajući da nagli porast broja imigranata izaziva sve veće ksenofobične reakcije (a to je opet samo ugladenije krivljenje žrtve!).

Ipak, počeli su se javljati glasovi i inicijative da se unaprijedi društveni i kulturni položaj kulturno različitih useljenika i njihovih potomaka,¹⁴ a neki od njih počeli su se od osamdesetih pozivati na multikulturalizam. Treba reći da se u SR Njemačkoj (kao i drugdje u kontinentalnoj Europi) sredinom sedamdesetih pod okriljem Vijeća Europe pojavio pojam interkulturalizma, koji se prije svega odnosio na obrazovanje. Tako su u Njemačkoj prosvjetni djelatnici i teoretičari započeli raspravu o *interkulturelle Erziehung und Bildung*, i do danas je to ostao paralelni koncept

tkanje domaćega Münchenskog susjedstva. U drugome su glavni likovi Marokanac Ali i starija Njemica Emmi, koja svojom hrabrošću i ženskim srcem pokušava ostvariti jednu (kroz-kulturnu) vezu, unaprijed neprihvatljivu za (kulturno) isključivu i zatvorenu sredinu (Göktürk, Gramling i Kaes, 2007: 10–11).

¹² Dok će u SAD-u i Novom svijetu općenito diskurs različitosti lakše prihvatiti politička ljevica, u Njemačkoj će to, na specifičan način (vezan uz njemačku tradiciju *Gemeinschafta*), biti jednostavnije za desnicu (Ostendorf, 1998: 36). To ima veze i s različitom tradicijom shvaćanja kulture. Još od Franza Boasa, koji je (iz Njemačke!) u američku antropologiju uveo koncept kulture (umjesto rase), to je postao ljevičarski diskurs. U Njemačkoj pojam *Kultur*, u tradiciji *Kulturpessimismus* opterećenog esencijalizmom, više pripada duhovnom obzoru konzervativne desnice.

¹³ U tom duhu treba razumjeti i izjavu tadašnjega (1980.) socijaldemokratskoga kancelara Helmuta Schmidta da SR Njemačka neće, bez obzira na masovnu imigraciju, slijediti jugoslavenski put multinacionalne države (*Vielvölkerstaat*).

¹⁴ Tako je za vrijeme socijaldemokratske vlade 1978. uvedena institucija i imenovan prvi povjerenik za unapređenje integracije stranih radnika i njihovih obitelji (Heinz Kühn, SPD). Odmah je izjavio da Njemačka jest zemlja imigracije te se založio za promjenu i olakšavanje uvjeta naturalizacije, što će se ostvariti tek na prijelazu u novo stoljeće. No Ured povjerenika dobio je tek 1997. solidniju, zakonsku osnovu, čime je zamijenjen dotadašnji Vladin dekret koji je bio jedina, i to vrlo slaba, pravna osnova njegova djelovanja. Četvrta povjerenica Marielouise Beck (iz koalicijske stranke Zelenih), koja je stupila na dužnost krajem 1998., energično je obrazlagala potrebu za specifičnom integracijskom politikom kao dopunom novom zakonu o državljanstvu i prijedlogu imigracijskog zakona (Klopp, 2002: 47).

multikulturalizmu, koji neki shvaćaju kao njegov sinonim, a drugi kao alternativu (Mesić, 2006: 67–68).

Postoje stanovite nedoumice oko toga tko je i kako uveo pojam multikulturalizma u SR Njemačkoj, i to u obliku kovanice *multikulturelle Gesellschaft*. Neki komentatori svojedobno su taj primat pripisivali glavnom tajniku CDU-a Heineru Geissleru. Svakako je točno da je on sam ulagao velike (ali bezuspješne) napore da svoju stranku pridobije za (neke) ideje multikulturalizma te da ju je 1982. uspio nagovoriti na organizaciju konferencije na kojoj je zapaženo mjesto imalo pitanje je li Njemačka »na putu u multikulturalno društvo«. No kancelar Kohl, njegova stranka i vlada ostali su dosljedni u odbacivanju multikulturalizma. Valja međutim napomenuti da postoje čak i krajnji desničarski zagovornici multikulturalnoga društva, poznati kao etnopluralisti. Za njih multikulturalnost znači upravo etničku razdvojenost, i to u doslovnome esencijalističkom smislu međusobne nesvodivosti, odnosno Herderovih »biljarskih kugli« koje se mogu sudarati, ali će se uvijek međusobno odbijati i ostajati nepromijenjene.

Neki istraživači smatraju da je koncept multikulturalnoga društva potekao u okviru luteranskih crkvenih akademija i zatim se raširio među drugim kršćanima, koji su osjećali potrebu za međusobnim prihvaćanjem i razumijevanjem različitih kultura i religija. Nesumnjivo je da se termin *multikulturalno društvo* pojavio 1980. u izjavi protestantskih i katoličkih crkava u suradnji s Grčkom pravoslavnom crkvom povodom ustanovljenja eufemistički nazvanog Dana stranih sugrađana (*Tag des ausländischen Mitbürgers*). Prema J. Mickschu, jednom od autora izjave, vjerski su vođe uvođenjem pojma kulture u diskurs o strancima željeli usmjeriti pozornost javnosti na humane aspekte njihova života u njemačkom društvu, naspram medijske predodžbe o njima, koja se svodila na ekonomske koristi i socijalne probleme koje su donijeli Njemačkoj i prenašlašavala ih.

Tijekom osamdesetih i ranih devedesetih godina koncept multikulturalnog društva stekao je stanoviti utjecaj, ponajprije u intelektualnim, a potom i političkim krugovima. Multikulturalizam je postao simbolična formula za mnoge napredne Nijemce, mahom ljevičarske i politički liberalne provenijencije, kojom se izražavao otpor tradicionalističkim i ksenofobičnim antiimigrantskim (medijski poticanim) raspoloženjima u javnosti, kao i konzervativnoj, nacionalno isključivoj politici Kohlove vlade (Kraus i Schönwälder, 2006: 203–234). Stranka zelenih uložila je posebne napore da aktivira strance oko svoje multikulturalne platforme. K tome, Zeleni su potaknuli svoje simpatizere imigrante na osnivanje samostalnijih političkih organizacija na saveznoj, regionalnoj i lokalnoj razini putem mreže nazvane *ImmiGrün* (Klopp, 2002: 19).

Njemačka »kriza multikulturalizma«, ne slučajno, nastupa kada »druga generacija« (djeca migranata) dozrijeva i dolazi na tržište rada. No oni više neće na tržištu rada, koje se sve više deregulira (na zalasku »stoljeća socijaldemokracije«), uživati izgleda za zaposlenje i njegovu sigurnost poput svojih roditelja. Socijalizirani su i akulturirani u društvu primitka (opet za razliku od »prve generacije migranata«), ali nisu dobili građanska prava, koja za njih postaju važnija. »Dok su njihovi očevi i majke živjeli u ugodnoj neasimilacijskoj klimi, druga je generacija počela osjećati krizu identiteta, rastrgani s jedne strane time što su *de facto* postali Nijemcima, ali su *de jure* ostali strancima. Još gore, suočili su se s dvostrukom opasnošću, da ostanu nezaposleni i bez građanskih prava istodobno« (Ostendorf, 1998: 48).

Nekoliko većih njemačkih gradova sa znatnim udjelom stranaca u stanovništvu (Frankfurt na Majni, Essen, Köln, Stuttgart) proklamiralo je devedesetih svoju orijentaciju prema multikulturalnoj ili integracijskoj politici, mada su njezini ciljevi ostali konceptualno i praktički nedorečeni (Hornung, 1998: 223–224). Najpoznatiji je u tom smislu postao Frankfurt, gdje je crveno-zelena koalicija 1989. ustanovila Ured za multikulturalne poslove, koji će promijeniti naziv u Povjerenik za integraciju, čiji je počasni ravnatelj postao Daniel Cohn-Bendit¹⁵, predstavnik Zelenih. U njemu su sjedili predstavnici petnaest različitih jezičnih zajednica koje su živjele u gradu. Cilj Ureda bio je koordiniranje rada raznih upravnih tijela u njihovu djelovanju prema strancima i kulturnim različitostima. Njegova je moć bila više simbolične naravi jer nije dobio nikakvu upravnu nadležnost, nego je njegovo djelovanje počivalo na uvjeravanju, posredovanju u slučaju međukulturnih nesporazuma ili sukoba, pružanju savjetodavnih usluga, poticanju plurikulturnih aktivnosti, kampanjama tolerancije i borbi protiv diskriminacije (Radtke, 2003: 63–66).¹⁶ Cohn-Bendit i Schmidt (1992: 11) Njemačku vide kao imigracijsku zemlju »i stoga multikulturalnu. Mi ne slavimo tu činjenicu, samo je konstatiramo. Gdje je multikulturalno, tamo je zbunjujuće. Multikulturalno društvo u tom je svjetlu samo druga riječ za različitost i nejedinstvo svih modernih društava, koja žele biti otvorena društva. Taj trend nije povratan. I on ima dvije strane: jedna pruža prednost, a druga uzrokuje strah.« Autori nastoje istaknuti tu stranu prednosti kako za domaće Nijemce tako i doseljenike. Kada oni i njima slični liberalni zagovornici govore o multikulturalnom društvu, zapravo imaju u vidu svojevrstni »dualni pluralizam« (Radtkeova IV. opcija odnošenja prema etnički »drugima«), slično modelu dvojnoga (*hyphenated*)

¹⁵ Autor ovog rada pamti ga kao jednog od najistaknutijih vođa studentske pobune u Parizu 1968., mada je tamo bio strani student iz Njemačke. Na nekadašnji *Tag der deutschen Einheit* (17. lipnja 1990.) Cohn-Bendit je u Frankfurtu organizirao *Fest der Farben*, rock-koncert koji je okupio mlade ljude različita kulturnog porijekla i postao popularan.

¹⁶ Zbog neformalnoga statusa i nedorečene uloge mnogi politički aktivni stranci razvili su ciničan i negativan stav prema ideji multikulturalizma kako ga je simbolizirao Ured, videći u njemu prije paternalizam nego integraciju (Klopp, 2002: 32).

identiteta koji se u SAD-u konstruirao prije pojave multikulturalizma, sa strogom tendencijom prema integraciji (V. opcija) (Ostendorf, 1998: 53).

U stanovitom smislu multikulturalizam je u Njemačkoj doživio vrhunac početkom devedesetih. Naime nakon pada Berlinskoga zida i ujedinjenja Njemačke došlo je do provale (dotada zapretene) ksenofobije i mržnje prema strancima, s nizom terorističkih napada, u istočnonjemačkim gradovima. Ti su događaji zgrozili svijet i liberalnodemokratske krugove u zemlji. S jedne strane dolazi do »renacionalizacije« debate o njemačkom identitetu (»Mi smo jedan narod«), a s druge se dramatičnije pitanje (ne)integracije imigranata, i to ne samo prve generacije. Mnogi lijevo orijentirani i liberalni Nijemci osjećali su potrebu da se suprotstave potencijalnoj obnovi agresivnoga i isključivog njemačkog nacionalizma. Stoga su odlučnije isticali da je Njemačka (postala) multikulturalno društvo, s čime se treba pomiriti i iz toga graditi suvremeno kulturno pluralističko društvo – drugim riječima, da je vrijeme nacionalne homogenizacije nepovratno prošlo (Kraus i Schönwälder, 2006: 203).

SPOROVI OKO (DJELOVANJA) MULTIKULTURALIZMA U NJEMAČKOJ

Nema spora oko toga da multikulturalizam ni u kom smislu nije postao njemačkom (službenom) politikom. Multikulturalističke politike pokrivaju širok raspon legislacije, mjera i aktivnosti usmjerenih na skladnije djelovanje multikulturalnoga društva. »No ono što sve one dijele jest nadilaženje zaštite temeljnih građanskih i političkih prava, koje liberalnodemokratska država garantira svim pojedincima, i proširenje razine javnoga priznavanja i podrške za etnokulturne manjine u održavanju i izražavanju svojih distinktivnih identiteta i praksi« (Banting i Kymlicka, 2006: 1). No ako pođemo od osam tipičnih multikulturalističkih mjera (*policies*) prema imigrantima, kako to sugeriraju Banting i sur. (2006: 56–57)¹⁷, možemo, slijedeći Krausa i Schönwäldera (2006: 204–210), dokazivati da je na djelu, barem djelomično, bio »faktički multikulturalizam« (Joppke i Morawska, 2003).

Prije osvrta na ostale točke valja reći da u Njemačkoj nema službenih izuzeća od uobičajenih kodeksa odijevanja ni afirmativne akcije odnosno pozitivne diskriminacije. Osvrnut ćemo se na sve točke osim četvrte, jer nema službenih izuzeća od propisanih i uobičajenih kodeksa odijevanja u javnim službama. Što se tiče prve točke, autori ističu da Njemačka osigurava prava svojih historijskih nacionalnih

¹⁷ To su: 1) konstitucionalna, legislativna ili parlamentarna afirmacija multikulturalizma; 2) prihvaćanje multikulturalizma u školskim programima; 3) uključivanje etničkoga predstavljanja/senzitivnosti u mandat javnih medija; 4) iznimke od kodeksa odijevanja; 5) dopuštanje dvostrukoga državljanstva; 6) financiranje kulturnih aktivnosti etničkih grupa; 7) financiranje dvojezičnoga obrazovanja ili obrazovanja na materinskom jeziku; 8) afirmativna akcija za deprivilegirane imigrantske grupe.

manjina Danaca (*Dänen*) i Lužičkih Srba (*Sorben*), a to je u novije vrijeme sastavni element grupnih kulturnih prava koja podržava multikulturalizam. Štoviše, u pripremi europskih standarda manjinske zaštite Njemačka je zastupala i koncepte kolektivnih prava nacionalnih manjina i teritorijalne samouprave, ali to nije prihvaćeno i ostalo se na načelima nediskriminacije pojedinačnih članova manjina. Napokon, postojali su ozbiljni pokušaji da se manjinska prava primijene na nove imigrantske grupe u Njemačkoj (1994.) i takav članak doda Temeljnog zakonu, ali energičan otpor konzervativnih snaga to je spriječio.

Ovdje valja napomenuti da prema Zakonu o državljanstvu iz 2000. djeca stranaca rođena u Njemačkoj, kao i njihova djeca koja još nisu navršila deset godina, automatski, uz roditeljsko, dobivaju i njemačko državljanstvo. S navršenom punoljetnošću ona se međutim moraju odlučiti za jedno. Time se Njemačka, i to vrlo odlučno, napokon počela oslobađati načela *ius soli* i približavati se francuskom civilnome modelu (dok je u Francuskoj »razvitak« građanskoga državljanstva krenuo u suprotnom smjeru!). Zakonom o imigraciji (2005.) Njemačka je prvi put zakonski ustanovila da je imigracijska zemlja, a Zakonom o boravku integracija imigranata ozakonjena je kao ključni dio (i)migracijske politike te su kao njezin instrument uvedeni integracijski tečajevi. Te promjene modela građanskoga državljanstva po svojoj naravi nisu multikulturalističke i zapravo mu proturječe jer teže univerzalističkome civilnom članstvu u državno-političkoj zajednici. No, paradoksalno, imigracijska kulturna pluralizacija, a onda multikulturalizam sa svojim zagovaranjem kulturnih različitosti, odnosno integracije novih imigranata, uvelike su pridonijeli reformi modela državljanstva, koja s jedne strane ukida isključivo etničko načelo, a s druge izjednačuje pripadnike drugih kulturno-etničkih grupa u njegovu stjecanju.

Kultusministerkonferenz (tijelo regionalnih ministara kulture i obrazovanja) donijelo je 1996. preporuke o interkulturalnom obrazovanju u njemačkim školama. Njegovi ciljevi uključuju promociju tolerancije i humanističkih načela, znanja o drugim kulturama i njihovo poštovanje te sposobnosti miroljubivoga rješavanja potencijalnih sukoba koji proizlaze iz susreta različitih etničkih, vjerskih i kulturnih grupa. Regionalne vlasti ohrabrene su na prihvaćanje takvih školskih programa koji nastoje afirmirati različite kulture, čime se nenjemačkim studentima i učenicima pružaju prilike za pozitivnu identifikaciju i samopoštovanje.

Kako nisu priznata kolektivna prava novih useljenika, tako ne postoji njihovo političko predstavništvo ni na jednoj političkoj razini. Opet međutim, uvjetno i posredno, ono što bismo mogli nazvati »duhom multikulturalizma« ogleda se i u političkom aktiviranju stranaca i osobito naturaliziranih useljenika kroz političke stranke i predstavnička politička tijela. U tom smislu može se spomenuti da u

sadašnjem, kao i prošlom sazivu Bundestaga (njemačkoga saveznog parlamenta) sjedi pet zastupnika turskoga porijekla. Ustanovljena su brojna uglavnom savjetodavna tijela sastavljena od predstavnika stranaca ili/i naturaliziranih imigranata na svim razinama vlasti. Lijeva koalicijska vlada imenovala je 2001. »ekspertno povjerenstvo za integraciju«, na čelu s političarkom CDU-a Ritom Süßmuth, koje je podnijelo službeni izvještaj »Oblikovanje migracije – promoviranje integracije«, u kome je zaključeno: »Njemačka treba imigrante«. U Sjevernoj Rajni-Vestfaliji primjerice osnovano je (do 2004.) 97 takvih tijela, čije su članove izabrali imigranti stranoga porijekla s pravom glasa (oko 13% biračkoga tijela te savezne države). Ona su udružena u krovnu organizaciju nazvanu *Landesarbeitsgemeinschaft der kommunalen Migrantenvertretungen Nordrhein-Westfalen*. Njezin novi *Aktionsplan Integration* utvrđuje da regionalna vlada provodi politiku koja smjera »postizanju socijalne, ekonomske i zakonske jednakosti, uz poštovanje kulturnih i vjerskih razlika«. U Berlinu je 2003. formirano novo savjetodavno tijelo sastavljeno od predstavnika imigrantskih zajednica. Te i slične novije inicijative nastoje unaprijediti položaj i ulogu starih savjetodavnih vijeća za strance (*Ausländerbeiräte*). Nažalost, takva tijela još uvijek nisu dobila veće i učinkovitije nadležnosti, pa njihovo postojanje i djelovanje nisu dobro prihvaćeni ni u široj javnosti ni među imigrantskim zajednicama.

Do devedesetih su godina radijske i televizijske postaje emitirale kraće dnevne programe za imigrante (Göktürk, Gramling i Kaes, 2007: 427). Zatim dolazi do znatnoga pomaka ne samo u kvantiteti nego i kvaliteti medijske migrantske (kulturne) prezentacije. Dobar je primjer pokretanje 1995. u Berlinu nove postaje Radio Multi-kulti, koja je povezala različite programe na stranim jezicima u jedan multijezični kanal, koji istodobno gaji glazbenu različitost i transnacionalnost. Taj radio nastoji doprijeti i do manjinskoga i do većinskoga slušateljstva, stvarajući virtualnu multi-kulti radijsku publiku. Od prošloga desetljeća također se i na općim nacionalnim radijskim i televizijskim programima mogu sve češće čuti (na vrsnome njemačkome) i vidjeti govornici različita etničkoga porijekla, dobro upućeni u društvena, politička i kulturna pitanja o kojima se raspravlja. U Sjevernoj Rajni-Vestfaliji primjerice tijela koja kontroliraju postaje javnoga emitiranja mogu uključivati predstavnike stranih populacija – kao u slučaju Rundfunkrata ili Westdeutscher Rundfunka.

Razlika između formalno nepostojećega multikulturalizma i faktički djelomično prihvaćene politike u njegovu duhu, dobro se može ilustrirati dvostrukim državljanstvom. Ono je i dalje službeno nepoželjno i aktualni zakon o državljanstvu uključuje striktno mjere protiv njegova širenja. Unatoč tome zbog dopuštenih iznimaka znatan broj Nijemaca ima i drugu putovnicu. To su ponajprije etnički

Nijemci kojima je dopušteno zadržavanje poljskoga državljanstva, Iranci koji nisu oslobođeni iranskoga državljanstva te stanoviti broj Turaka. No i u tome je došlo do značajnih promjena u Imigracijskom zakonu, barem kada je riječ o državljanima EU-a i Švicarske, kojima je i *de jure* dopušteno dvostruko državljanstvo, i obrnuto njemačkim državljanima pravo da uzmu i drugo državljanstvo u nekoj od članica EU-a i Švicarske.

U šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća obrazovanje imigrantske djece na materinskom jeziku bilo je dijelom politike koja je predviđala povratak migranata u zemlje porijekla. Od ranih osamdesetih taj se cilj više ne ističe. Takvo obrazovanje ipak još postoji, s velikim regionalnim razlikama u organizaciji i koncepciji. U njemačkome školskom sustavu ni prije ni nakon pojave multikulturalizma materinski jezik imigrantske djece nije izazvao neke sustavne obrazovne prilagodbe, nego je ostao svojevrsni dodatak u službi olakšavanja povratka. S konačnim priznavanjem imigracijskoga karaktera zemlje i nužnosti društvene i kulturne integracije, osobito druge i treće generacije useljenika, pozornost je još više usmjerena na što ranije i učinkovitije učenje njemačkoga jezika. Za one koji ne prolaze sustav redovitoga školovanja pripremljeni su integracijski tečajevi čija se većina sadržaja odnosi na učenje njemačkoga, a manji dio na upoznavanje s osnovama njemačkoga društveno-političkoga sustava.

Pitanje »materinskoga jezika« nije više tako jednostavno za drugu i treću generaciju useljenika u multikulturalnome društvu. Neki dobro govore oba jezika (materinski i njemački), neki bolje jedan od njih. No kulturološki, osobito iz postmoderne perspektive najzanimljiviji su treći, koji imaju potrebu i jezično izraziti svoj dvostruki ili, bolje, svoj fluidni nestabilni »kros-identitet«. Radi se o razapetosti između društva porijekla (kome se zbog socijalizacije i akulturacije u društvu primitka teško mogu »vratiti«) i društva primitka (gdje su marginalizirani i svakako nisu u potpunosti integrirani). Možda je najbolji jezično-kulturni izraz te multikulturalne situacije konstrukcija hibridnoga jezika nazvanog *Kanak-Sprak* (Plićanić Mesić i Kužić, 2006: 248–249, 252). To je svojevrsan i namjerno iskrivljeni spoj uličnoga, lokalnog njemačkog jezika s turskim te crnačkim, reperskim engleskim. Mladi, mahom turski pripadnici druge i treće generacije useljenika sebe nazivaju *Kanaken* afirmirajući dotada pejorativno značenje (koji su domaći pridavali niže vrijednim *dodošima*) toga termina u samosvjesni identitet,¹⁸ za koji aktivno traže priznanje, odnosno svoje novo mjesto u društvu. Oni ne prihvaćaju samokrivnju ili samoprijezir, što se često događalo kolonijalcima (Fanon, 1973). Njihov govor nije naime rezultat nesposobnosti govornika da korektno nauče vladajući jezik. Štoviše,

¹⁸ Kao što su američki crnci afirmirali socijalno značenje crnoće krilaticom »Crno je lijepo« (negirajući time da je »bijelost« norma ljepote, ili bilo čega drugoga!).

kako pokazuju istraživanja, *Kanaken* su vrlo često dobri govornici i njemačkoga i turskoga.

Svoju današnju popularnost i novo značenje u smislu hibridnoga jezika i, što-
više, kontrakturnog pokreta dao mu je turski useljenik u Njemačku Feridun Za-
imoglu, koji je svojim radovima na tu temu stekao kulturni status. Svojom knjigom
Kanak-Sprak (1995) i sljedećim radovima Zaimoglu je potaknuo svjesno prihva-
ćanje i afirmaciju toga termina kao kulturno-jezičnog markera jednoga novoga,
društveno rubnoga i hibridnog identiteta dijela druge i treće generacije turskih i
drugih useljenika u njemačkim etničkim getima. Borbeno odbacivanje uloge žrtve
i samosvjesno afirmiranje vlastitog identiteta, sa svim za konvencionalno društvo
negativnim atributima, Zaimoglu eksplicitno izražava parolom »Kanak Attack«. Potaknuti
masovnim medijima, posebno filmovima, televizijskim humorističnim i
radijskim emisijama, koji su jezičnu supkulturu otkrili kao novo polje svoga djelo-
vanja, njemački učenici i studenti, ali i obrazovani odrasli ljudi, počinju učiti izraze
sa stranim naglascima i gramatičkim pojednostavljenjima, odnosno oponašati ne-
standardne jezične izražaje. Taj interes za *Türkendeutsch* (naprosto u smislu jezika
mladih) potaknuo je film *Knockin' on Heaven's Door* 1997. s Moritzom Bleibtreu-
om u ulozi gangstera Abdula, čiji se način govora masovno oponašao. Veliki utjecaj
u tom smislu imala je i radijska emisija *Taxi Shari* koju emitira SWR od 1998.
Njezin je glavni lik turski taksist u Stuttgartu, čija je fraza »wo du wolle« preko
noći postala opća poštapalica. Treći su izvor popularnosti jezičnih odstupanja u
široj njemačkoj javnosti dva para komičara, prvi u Frankfurtu (*Mundstuhl*) s liko-
vima Draganom i Alderom te drugi u Münchenu kao Erkan i Stefan, koji postaju
nacionalno poznati krajem 1998. To je fenomen otprije poznat u engleskoj literaturi
kao križanje jezika (*language crossing*). I to jest izraz multikulturalnoga društva, a
onda i stvar multikulturalizma.

Teško je ocijeniti postignuća ili neuspjehe multikulturalizma u Njemačkoj i zato
što je od početka do proglašenja mrtvim ostao vrlo neodređeni pojam i koncept. Ni
oni koji su ga zastupali ni njegovi kritičari i osporavatelji nisu u nekom ozbiljnije-
mu konceptualnom smislu objasnili što misle pod »multikulturalnim društvom« ili
njegovom alternativom (a to bi valjda trebalo biti monokulturalno društvo), odno-
sno koju vrstu multikulturalizma imaju u vidu, ako su im poznati različiti njegovi
modeli. Na prijelomu milenija sve je manje branitelja multikulturalizma u Nje-
mačkoj, i sam pojam postao je nepopularan kako na desnici tako i na ljevici te u
široj javnosti. Bez ozbiljnijih teorijskih objašnjenja multikulturalizam se optužuje
za nastanak *Parallelgeschafta* (paralelnoga društva). Tim se terminom izražavaju
strahovi od samoizolacije etničkih zajednica, čiji se identitet hrani nezapadnim, pa
i protuzapadnim vrednotama. Izgleda da je debatu o »paralelnim društvima« pota-

knula studija društvenoga istraživača socijaldemokratske provenijencije W. Heitmeyera 1997. o etnokulturnoj segregaciji u njemačkim imigrantskim gradovima, što, po njemu, osigurava plodno tlo za islamski fundamentalizam i etničke sukobe (Heitmeyer, Müller i Schröder, 1997).¹⁹ Tome se suprotstavlja ideja integracije, i opet bez jasnih koncepcija i ciljeva.²⁰ Jasno je jedino da je implicitna politička (ideološka) poruka integracije prevladavanje (kulturnih) društvenih podjela koje je proizveo multikulturalizam (mada su se jedino Zeleni unekoliko, i to neodređeno, na njega pozivali).

U novije vrijeme često se pojam »multi-kulti« rabi u podrugljivom smislu, za označavanje pomodnoga postmodernog životnoga stila i gledanja na svijet dijela srednje klase, kao folklorno-kulinarsko slavljenje različitosti i glorifikacija egzotičnosti. A sve to prije, iz te perspektive, odmaže nego pomaže socijalnoj integraciji imigranata. Za omalovažavatelje multikulturalizma riječ je o prolaznoj liberalno-buržoaskoj fascinaciji »filo-drugizmom« – sklonosti prema nenjemačkim kulturnim obrascima (Klopp, 2002: 25). Umjereniji i ozbiljniji kritičari (njemačkoga) multikulturalizma u njemu nalaze nedorečenosti i proturječnosti. Multikulturalistička alternativa njemačkom etnokulturalizmu izgrađena je, po Kvistadovu mišljenju, na prezervaciji, a ne transcendenciji kulturnog diskursa njemačkoga političkog članstva. »U jednu ruku, njemački multikulturalizam ima defanzivan moment emancipacije u svom plemenitom nastojanju sprečavanja njemačkog etnokulturnog diskursa od vraćanja na naturalističke i rasizirane pretpostavke (pozicije) razlike. U drugu ruku, njemački multikulturalni pozitivni moment emancipacije primarno je usmjeren na Nijemce, koje privlači na obogaćivanje svojih vlastitih kulturnih identiteta kulturama drugih« (Kvistad, 1998: 246).

UMJESTO ZAKLJUČKA: DUH MULTIKULTURALIZMA KRUŽI NJEMAČKOM

Ovdje smo namjerno izostavili bilo koje određenje multikulturalizma, prvo zato što u Njemačkoj nije razvijena nijedna cjelovitija koncepcija multikulturalizma i, drugo, to bi unekoliko bilo kontraproduktivno za ovaj članak, koji upozorava na nejasna i nedorečena shvaćanja toga pojma u njemačkim akademskim i političkim raspravama, za što je (preuzeto) razumijevanje multikulturalizma autora ovog rada

¹⁹ Na njezinu je tragu SPD u svome vladinu programu 2002. – 2006. deklarirao svoje protivljenje procesima nastanka paralelnih društava (Kraus i Schönwälder, 2006: 214).

²⁰ Ni lijevi (SPD i Zeleni) politički spektar nije jednodušan oko koncepcije i ciljeva integracije. Otto Schily, socijaldemokratski ministar unutarnjih poslova (1998. – 2005.), bio je barem jasan: »Kažem vam, potpuno otvoreno: najbolji oblik integracije jest asimilacija« (Kraus i Schönwälder, 2006: 216).

irelevantno.²¹ Kancelarka Merkel, kao i mnogi drugi kritičari multikulturalizma, ne griješi zato što ga kritizira, jer je on otvorio duboke i neprevladane teorijske, normativne, političke i praktične kontroverzije multikulturalnih društava. Stvar je u tome što, poput mnogih drugih kritičara, (implicitno) polazi od pretpostavke da je pojam multikulturalizma samorazumljiv, odnosno da je jednostavno i jedinstveno shvaćen fenomen, kao i njegove društvene posljedice. A to je, naravno, samo ideološka redukcija, koja stoga otvara više problema nego što ih rješava. Nepodnošljiva lakoća njihove kritike ogleda se u ignoriranju složenosti, kako konceptualnoj tako i praktičnoj, »problema« multikulturalizma. Multikulturalizam se razlikuje u vremenu (dijakronijski) i u raznim socijalnim prostorima (sinkronijski). Njegove su društvene, političke i normativne agende globalne i (post)nacionalno specifične istodobno. Multikulturalizam je u najopćenitijom smislu niz pogleda (teorija, ideologija, politika) na multikulturalna društva, skup novih odgovora (kao svaki *izam*) na izazove multikulturalnosti.

Multikulturalizam u Njemačkoj danas odbacuju i ljevica i desnica, a sam pojam još se javlja u obliku »multi-kulti«, mahom u podrugljivom smislu. No sva bitna pitanja oko pretvaranja Njemačke u imigracijsko (multikulturalno) društvo, odnosno oko društvene i kulturne integracije različitih imigrantskih useljeničkih grupa (osobito muslimanskih), koja su bila zanemarivana i prešućivana dok ih multikulturalizam nije (bojažljivo) otvorio, napokon su na prijelomu milenija i službeno priznata. Štoviše, postala su jedna od ključnih društveno-političkih agendi, samo što se sada normativno i politički (ideološki) pokrivaju (tobože neutralnim i općeprihvatljivim) pojmom integracije, mada ostaje nejasno što su njezini stvarni (društveni i kulturni) sadržaji i ciljevi. Paradoks današnjega njemačkoga diskursa integracije možda se najpregnantnije može izraziti pitanjima. Ako je multikulturalizam problem, onda je stvaran, pa nije mrtav, i ne zna se kad će... Ako Njemačka nije i ne bi trebala biti multikulturalno društvo, čemu integracija i za koga? U tom slučaju može biti govora samo o (bezuovjetnoj) asimilaciji.

Po našem sudu, Njemačka nije (bila) multikulturalistička zemlja, ali jest multikulturalna.²² Pritom mislimo da je svaka zemlja multikulturalna (priznalo se to

²¹ O različitim koncepcijama multikulturalizma i svom razumijevanju debate oko multikulturalizma autor ovog rada pisao je na drugome mjestu (Mesić, 2006).

²² Danas službena Njemačka (ideološki) poriče svoju multikulturalnost, kao što je to činila sa svojim imigracijskim karakterom. U oba slučaja ispada kao da je to stvar (dobre) volje ili (normativno-političkoga) izbora hoće li neko društvo sebe priznati imigracijskim ili multikulturalnim. U Njemačkom slučaju riječ je o faktičkoj multikulturalnosti, koju jedva da je potrebno dokazivati. Dovoljno je zaviriti u sociodemografske statistike, pogledati nošnje na ulicama njemačkih gradova ili minarete na njihovim obzorima, slušati popularnoglazbene emisije, TV-rasprave i dr. Ukratko, danas u Njemačkoj živi oko 6,7% stranaca, a njima treba pridodati i brojne naturalizirane imigrante te njihove potomke. Od tog su 3,3 milijuna muslimani (ne računajući oko 800.000 koji su dobili državljanstvo). Muslimani svoje vjerske obrede mogu obavljati u nekih 3000 džamija ili molitvenih mjesta (Bade, 2008: 52-53).

službeno ili ne) ako u njoj žive etnokulturno različite grupe, a multikulturalistička ako svoju multikulturalnost prihvaća i promovira pozivajući se (službeno) na (neki) model multikulturalizma. Multikulturalizam više nije popularan, može ga se odbaciti, proglasiti mrtvim i okriviti za neintegraciju imigranata (i druge nedaće njemačkoga društva), ali on je potaknuo teme i probleme koje je donijelo multikulturalno društvo. Ključna je (i) za multikulturalizam upravo problematika integracije (ponajprije kulturne i društvene) useljenika i njihovih potomaka. Pitanje integracije u kulturalnom smislu ne bi se ni postavljalo da Njemačka nije postala multikulturalno društvo.

Ma što njemački političari i osporavatelji mislili pod multikulturalizmom i o multikulturalizmu, njegov je duh živ i prožima sve pore njemačkoga društva – od politike preko kulture (elitne i masovne zabave) do sporta – i ne treba ga shvatiti kao bauk. Pojedini useljenici, među kojima i oni turskoga porijekla, uspješno se integriraju i, štoviše, obogaćuju njemački društveni život i kulturu. Cem Özdemir, njemački političar turskoga porijekla, postao je (uz Claudiju Roth) predsjedavajući stranke Bündnis 90/Die Grünen na nacionalnoj razini. Kad je riječ o kulturi, spomenimo mladog i već međunarodno priznatoga filmaša turskoga porijekla Fatiha Akina, koji je svojim filmom *Gegen die Wand* za Njemačku, nakon osamnaest godina (Göktürk, Gramling i Kaes, 2007: 15), osvojio nagradu Zlatni medvjed na filmskom festivalu u Berlinu 2004. Za sljedeći film *Auf der anderen Seite* nagrađen je za najbolji scenarij na festivalu u Cannesu, dok je s posljednjim filmom *Soul Kitchen* osvojio posebnu nagradu žirija na prošlogodišnjem festivalu u Veneciji. Jedan je od najpopularnijih današnjih njemačkih komičara i televizijskih voditelja Kaya Yanar, tursko-arapskog porijekla. Postao je nacionalno poznat sa svojom zabavnom TV-emisijom na Sat 1 (2001.) nazvanom, prema kanakenskom izričaju, »Was guckst du?«, u kojoj prikazuje stereotipne likove raznih imigrantskih grupa u Njemačkoj. Spomenimo još njegovo moderiranje ZDF-ova šoua 2007. na temu integracije *Kaya Yanar testet Deutschland – die Multi-Kulti-Show*. Za svoj je rad dobio nekoliko uglednih njemačkih nagrada i priznanja.

Useljenici druge i treće generacije stječu popularnost u njemačkoj zabavnoj glazbi. Da Njemačka nije multikulturalna (nego ono što je bila prije toga), zar bi Mehrzad Marashi, Iranac (etnički Perzijanac), koji je još do svoje šeste godine živio u Teheranu, osvojio 2010. prvo mjesto (glasovima publike!) na sedmome nacionalnom glazbenom natjecanju za mlade glazbene talente *Deutschland sucht den Superstar*? Zar bi iransko-njemačka studentica Shermine Sharivar 2004. bila okrunjena kao Miss Njemačke (a potom 2005. i Miss Europe)? I napokon, ne manje važno, mlada njemačka nogometna vrsta osvojila je 2009. europsko nogometno prvenstvo. Među 23 njemačka reprezentativca bila su jedanaestorica mladića čiji

roditelji dolaze iz devet različitih zemalja. Na prvoj utakmici protiv Španjolske u početnoj postavi našla su se samo dva »prava Nijemca«. Direktor reprezentacije Oliver Bierhoff tom je prilikom izjavio: »Naša mlada reprezentacija izvrstan je primjer integracijske prirode nogometa. Lijepo je vidjeti kako ti igrači daju sve od sebe za Njemačku«. Ako je društvo (i dalje) multikulturalno (kako se čini), onda multikulturalizam, ove ili one provenijencije, o njemu ima što reći. Zapravo, već razvijene različite koncepcije multikulturalizma imaju se oko čega sporiti u slučaju njemačke multikulturalne stvarnosti i integracije doseljenika. Ali to je pitanje za neku drugu raspravu.

LITERATURA

- BADE, K. J. i BOMMES, M. (2000). »Migration und politische Kultur im Nicht-Einwanderungsland«, u: K. J. Bade i R. Münz (ur.). *Migrationsreport 2000: Fakten–Analysen–Perspektiven*. Frankfurt am Main – New York: Campus, str. 163–183.
- BADE, Klaus J. (2008). »Zuwandernug und Integration in Deutschland«, *De – Magazin Deutschland: Forum für Politik, Kultur und Wirtschaft*, br. 5, str. 50–53.
- BANTING, Keith i KYMLICKA, Will (2006). »Introduction: Multiculturalism and the welfare state: Setting the context«, u: Keith Banting i Will Kymlicka (ur.). *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press, str. 1–48.
- BANTING, Keith et al. (2006). »Do multiculturalism policies erode the welfare state?: an empirical analysis«, u: Keith Banting i Will Kymlicka (ur.). *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press, str. 49–91.
- BRUBAKER, Rogers (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- CASTLES, Stephen (1984). *Here for Good: Western Europe's New Ethnic Minorities*. London – Sidney: Pluto Press.
- COHN-BENDIT, Daniel i SCHMID, Thomas (1992). *Heimat Babylon: das Wagnis der multikulturellen Demokratie*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- FAIST, Thomas (1994). »How to define a foreigner: the symbolic politics of immigration in German partisan discourse, 1978–1992«, *West European Politics*, god. 17, br. 2, str. 50–71.
- FANON, Frantz (1973). *Prezreni na svijetu*. Zagreb: Stvarnost.
- GEDDES, Andrew (2003). *The Politics of Migration and Immigration in Europe*. London: SAGE Publications.
- GÖKTÜRK, Deniz, GRAMLING, David i KAES, Anton (ur.) (2007). *Germany in Transit: Nation and Migration 1955–2005*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- »Heidelberg Manifesto«, u: Deniz Göktürk, David Gramling i Anton Kaes (ur.) (2007). *Germany in Transit: Nation and Migration 1955–2005*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, str. 111–113.

- HEITMEYER, Wilhelm (1998). »Versagt die 'Integrationsmaschine' Stadt? Zum Problem der ethnisch-kulturellen Segregation und ihrer Konfliktfolgen«, u: Wilhelm Heitmeyer, R. Dollase i O. Backes (ur.). *Die Krise der Städte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 443–467.
- HEITMEYER, W., MÜLLER, J. i SCHRÖDER, H. (1979). *Verlockender Fundamentalismus. Türkische Jugendliche in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HORNUNG, Alfred (1998). »The Transatlantic Ties of Cultural Pluralism – Germany and the United States: Horace Kallen and Daniel Cohn-Bendit«, u: Klaus J. Milich i Jeffrey M. Peck (ur.). *Multiculturalism in Transit: a German-American Exchange*. New York: Berghahn Books, str. 213–228.
- JOPPKE, Cristian (1999). *Immigration and the Nation State: The United States, Germany and Great Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- JOPPKE, Christian i MORAWSKA, Eva (ur.) (2003). *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- KLOPP, Brett (2002). *German Multiculturalism: Immigrant Integration and the Transformation of Citizenship*. London: Praeger.
- KRAUS, A. Peter i SCHÖNWÄLDER, Karen (2006). »Multiculturalism in Germany: rhetoric, scattered experiments, and future chances«, u: Keith Banting i Will Kymlicka (ur.). *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press, str. 202–221.
- KVISTAD, Greg O. (1998). »The Discourse of differentiation: German political membership«, u: Milich J. Klaus and Jeffrey M. Peck (ur.). *Multiculturalism in Transit: a German-American Exchange*. New York: Berghahn Books, str. 238–254.
- LENZ, Günter H. (1998). »Transnational American studies. Negotiating cultures of difference – multicultural identities, communities, and border discourses«, u: Milich J. Klaus i M. Peck (ur.). *Multiculturalism in Transit: a German-American Exchange*. New York: Berghahn Books, str. 129–166.
- MESIĆ, Milan (2006). *Multikulturalizam, društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- OSTENDORF, Berndt (1998). »The politics of difference: theories and practice in a comparative U.S.-German perspective«, u: Milich J. Klaus i M. Peck (ur.). *Multiculturalism in Transit: a German-American Exchange*. New York: Berghahn Books, str. 36–64.
- PLIČANIĆ MESIĆ, Azra i KUŽIĆ, Tina (2006). »Hibridni jezik mladih turskoga podrijetla u Njemačkoj – Kanak Sprak«, *Strani jezici*, god. 35, br. 3, str. 227–246.
- RADTKE, Frank-Olaf (1994). »The Formation of ethnic minorities and the transformation of social into ethnic conflict in a so-called multicultural society: the case of Germany«, u: John Rex i Beatrice Drury (ur.). *Ethnic Mobilisation in a Multicultural Europe*. Aldershot: Avebury, str. 30–38.
- RADTKE, Frank-Olaf (2003). »Multiculturalism in Germany: local management of immigrants' social inclusion«, *The International Journal on Multicultural Societies*, god. 5, br. 1, str. 55–76.

Milan MESIĆ

Multiculturalism in Germany

SUMMARY

The paper starts out from the recent statement by the German Chancellor Angela Merkel that multiculturalism in Germany is dead. The author draws attention to the unfavourable conditions for the development of multiculturalism in Germany. The reasons are historical, especially the experience of Nazism as well as the German social state. Namely, foreign workers in Germany, although without political rights and socially non-integrated, enjoyed a high degree of working and social rights, including high employment security. In this respect their position significantly differed from that of American workers (immigrants), which is why the struggle for civil rights was not in the foreground for German immigrants. Therefore, “the crisis of multiculturalism” appeared with the immigrants’ “second generation” (children), who have been first hit in the current times of crisis and the increasing deregulation of the labour market. They have remained socially non-integrated and without civil and political rights. It is interesting that the churches, particularly the Protestant one, lead in Germany in the efforts to begin to look at immigrants in a cultural (human) sense as well, and have thus been the first to acknowledge that Germany has become a multicultural society. But this term and concept in Germany have remained sketchy, both in the theoretical and political sense. However, they have gained certain sympathy, mainly in parts of liberal-democratic circles – the Green Party leading the way – but more in a symbolic sense in countering xenophobia and cultural exclusion in German society. When multiculturalism was accused of developing “parallel society”, both the right and the left renounced it in favour of the (seemingly) neutral concept of integration. The author proves that Germany has become and has remained multicultural, although not a multiculturalist country.

KEY WORDS: multiculturalism, Germany, multiculturalism, migrants, integration

Milan MESIĆ

Le multiculturalisme en Allemagne

RÉSUMÉ

Interpellé par la récente déclaration de la chancelière allemande Angela Merkel, arguant de la mort du multiculturalisme en Allemagne, l’auteur de l’article met en avant les conditions défavorables à l’essor du multiculturalisme en Allemagne, invoquant des raisons historiques, notamment l’expérience du nazisme, mais aussi de l’Etat social allemand. En effet, les travailleurs étrangers établis en Allemagne, bien que dépourvus de droits politiques et en dépit de leur absence d’intégration dans la société allemande, ont joui d’un niveau élevé de droits sociaux et du travail, y compris une importante sûreté de l’emploi. De ce fait, leur statut était essentiellement différent de celui des travailleurs immigrés aux Etats-Unis, tandis que la lutte en faveur des droits civiques a été reléguée au second plan. Par conséquent, la « crise du multiculturalisme » s’est manifestée avec la « seconde génération » (la progéniture des immigrés), lesquels ont été les premiers à faire les frais de la crise et de la croissante dérégulation du marché de l’emploi. Ils sont demeurés en marge de la société allemande, privés

de droits civiques et politiques. Il est intéressant de signaler qu'en Allemagne, les églises, principalement de rite protestant, ont été à l'avant-plan dans l'effort d'adopter une approche culturelle (humaine) de la population des immigrants. Ces églises ont ainsi été pionnières dans la reconnaissance du multiculturalisme de la société allemande. Or, cette notion et ce concept sont restés vagues, tant du point de vue théorique que politique, mais ont toutefois gagné, dans une certaine mesure, les faveurs de certains cercles prônant une démocratie libérale (avant tout, le parti des Verts), davantage dans le sens symbolique d'une opposition à la xénophobie et à l'exclusivisme culturel de la société allemande. Lorsque le multiculturalisme a été accusé d'être à l'origine d'une « société parallèle », la gauche et la droite y ont renoncé au bénéfice d'un concept d'intégration, en apparence, neutre. L'auteur se propose également de démontrer que l'Allemagne est devenue et demeure multiculturelle, sans pour autant être un pays multiculturaliste.

MOTS CLÉS : multiculturalisme, Allemagne, multiculturalité, migrants, intégration